

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 1

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 6 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvoohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M. Filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti SE. Iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V. Kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A. Texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E. Fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, Psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva M.K., filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Djurayev D.R., fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov B.B., kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor (Andijon davlat Pedagogika instituti rektori)

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori (O'ZR FA tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi)

Jo'rayev N.K., siyosiy fanlar doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoir Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

ANIQ VA TABIIY FANLAR *** EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Rasulov T.H., Dilmurodov E.B.,	Kompakt qo'zg'alishli umumlashgan Fridrixs modelining ba'zi spektral xossalari	4
Ismoilova D.E.	Fermionli fok fazodagi uchinchi tartibli operatorli matritsaga mos kanal operator va uning spektri	9
Jumaev J.J., Tursunova S.F., Ibragimova Sh.E.,	Inverse coefficient problem for heat equation in the bounded domain	15
Djurayev D.R., Turayev A.A., To'rayev O.G'.	$Bi_{1.7}Pb_{0.3}Sr_2Ca_nCu_{n-1}O_y$ vismut asosli kupratlarning olinish texnologiyasi	21
Umarov Sh.A.	Shifrlash algoritmlarida kriptobardoshli mantiqiy amallardan foydalanish usullari	25
Ахмедов О.С.	Свободные и вынужденные осесимметричные колебания систем вязкоупругих цилиндрических оболочек	30
Исломов Б.И., Жураев Ф.М.	Локальные краевые задачи для нагруженного уравнения параболо-гиперболического типа, вырождающегося внутри области	34
Амиров С.Ф, Шаропов Ш.А, Сатторов Т.А.	Дифференциал трансформатор датчиклар оддий ва махсус структурали ночизиқ магнит занжирларининг математик моделлари	43
Турдиев Х.Х., Суяров Т.Р., Наврүзова М.Н.	Начально-краевая задача для системы интегро-дифференциальных гиперболических уравнений	50
Tosheva N.A.	Lower bound of the essential spectrum of a family of 3×3 operator matrices	57
Akramova D.I.	Estimates for convolution operators related to A_∞ type singularities	63
Jo'raqulova F.M.	Bozonli fok fazodagi operatorli matritsaga mos Faddeyev tenglamasi	72
Rasulov T.H., Ne'matova Sh.B.	Umumlashgan Fridrixs modeli kvadratik sonli tasvirining komponentlari	77
Seytov Sh.J., Ochilova G.B.	Баъзи даврий реакцияларнинг математик моделлари	82
Sirliyeva F.A., Khudaybergenov K.K., Muminov Z.E.	Fuzzy neural network and agent technologies in the structural-parametric modeling of technological systems	87
Tosheva N. A., Qodirov S. O.	Python dasturlash tili yordamida matritsa sonli tasvirini kompleks tekislikda tasvirlash algoritmi	93
Хасанов И.И., Хасанов К.Х.	Начально-краевая задача для адвекции - дисперсионного уравнения дробного порядка	100
Husenov B. E.	Poisson representation for $A(z)$ -harmonic functions belonging to some class	107
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Nigmatova L. X.	Lisoniy sistemaning pog'onaviyligi va unda gipo-giperonimik munosabatlar	116
Sadigova S.I.	Phraseological combinations with ordinal numbers in English	123
Abdulxayrov D.P.	-Gan ekan shaklining mazmuniy ko'rinishlari	127
Xodjayeva D.I., Hoshimova G.M.	Erkin Vohidov she'rlarida ritorik so'roq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari	131

Ismatullayeva I.I.	Hozirgi zamon tilshunosligida konseptni o'rganish metodlari, usullari va klassifikatsiyasi	135
Mehmonova Y. Ch.	Typology of collocations in combinatorial linguistics	139
Nuniyazova Sh. U., Djumabaeva J.Sh.	Comparative analysis in translation of English idioms and set expressions into Uzbek and Russian	144
Rajabov E.E.	O'zbek va ingliz tillaridagi "oila" tushunchasi konseptual maydonining lingvokognitiv tahlili	148
Ruziyeva N. X.	Zamonaviy tilshunoslikda matn va diskurs talqini	153
Xodjayeva D.I., Safarova M.H.	Ingliz tilini o'qitishda fonetik interferensiyaning o'rni	157
Samandarova G.Y.	Sodda gap ko'rinishidagi "hasharot" lug'aviy ma'no guruhlari asosida shakllangan paremalarning o'ziga xos xususiyatlari	161
Sayfullayev B.N.	Noqardosh tillarda o'zlashtirmalik (o'zbek va fransuz tillari misolida)	165
To'yboeva Sh.R.	Fransuz tilida sodda gap tarkibiy qismlarini tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar yechimi	170
Абдурахманова М.У.	"Кўрлик" касаллигининг ўзбек, рус, инглиз тилларидаги лингвистик-семантик тадқиқи	174
Ахмедова М.Х.	Ўқув жараёнига тааллуқли ноадабий сўзларнинг психолингвистик хусусиятлари	180
Вахидова Ф.С.	Дискурса диний туризм ва зиёрат туризми терминларининг воқеланиши	183
Avezov S.S.	A Corpus-based approach to phraseology research	189
Kobilova A.B.	Ingliz va o'zbek tibbiy perifrazarining semantik mikromaydonidagi lingvokulturologik xosliklari	194
Bobokalonov R.R., Narzulaeva D.B.	Vocabulary of the Qur'an in the object of theolinguistics	203
Nazarova G.P.	Muloqotda gender farq muammolari xususida	210
Raxmatov A.P.	Plusquamperfekt zamon shaklining grammatik ma'nolari va uning kontekstual tahlili (nemis tili misolida)	215
Sayidova G.Y.	Alisher Navoiy nazmiy asarlaridagi o'xshatishlarning leksik-grammatik tabiati	221
Rasulov Z.I., Yuldasheva F.E.	Xushmuomalalikning nutq odobida ifodalanishi	232
Бозоров З.А.	Речевая культура в качестве неотъемлемой части языковой культуры личности	240
Мавлонова М.Д.	Инглизча ахборот технологиялари терминларининг ўзбек тилига ўзлашиш жараёнида маъно торайиши ва кенгайиши ходисалари	245
Шарипова А.А.	Луғат корпусини яратиш технологияси	251
Hayotova D.Z.	Tushuncha va so'z munosabati	255
Mamatova D.M.	Xitoy tilida ta'm bildiruvchi sifatlar tahlili	259
Сафаров Ф.С.	Маънодошлик каторидаги сўзлар орасидаги маъновий муносабат ҳақида	266
Akhmedova D.B.	Semantic comments in an explanatory dictionary and their processing as a semantic extension	272
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Темирова Дж. Х.	Отражение национальной картины мира в русском и узбекском детском фольклоре	277
Насруллаев Э.Ж.	Алишер Навоий "Ҳикмат ва ибрат достони"нинг ғоявий таҳлили	284
Шарипова Л.Ф.	Шекспир ва Рауф Парфи сонетларида бадий тасвир	288

XUSHMUOMALALIKNING NUTQ ODOBIDA IFODALANISHI

Rasulov Zubaydullo Izomovich,

Buxoro davlat universiteti

dotsenti, DSc

z.i.rasulov@buxdu.uz

Yuldasheva Feruza Erkinovna,

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

f.e.yuldasheva@buxdu.uz

Annotatsiya Ushbu maqolada nutq o'qobida xushmuomalalik kategoriyasini tavsiflash masalalari yoritilgan. Zamonaviy tilshunoslik bo'yicha xushmuomalalik tadqiqotlari antropologik, etnolingvistik, pragmatik, ijtimoiy-psixolingvistik tadqiqotlarning bir qismi sifatida amalga oshiriladi. Turli yondashuvlar til nazaruyasi va amaliyotida o'qob-axloq qoidalari, madaniy jihatdan o'ziga xos omillar va vaziyat omiliga nisbatan muloyimlikni o'rganadi.

Kalit so'zlar: xushmuomalalik, tilshunoslik, tamoyil, kuzatuv, nutq, kommunikativ maqsad, tadqiqot, nazariya, xatti-harakatlar, nutq faoliyati.

Аннотация. В данной статье освещаются вопросы описания структуры категории вежливости в речевом этикете. Исследование вежливости в современном языкознании проводится в рамках антропологических, этнолингвистических, прагматических, социо-психоллингвистических работ. Различные подходы исследуют вежливость в языковой теории и практике, в соотношении с нормативными рамками поведения, культурно-специфическими факторами и фактором ситуации.

Ключевые слова: вежливость, лингвистика, принцип, наблюдение, речь, коммуникативная цель, исследование, теория, поведение, процесс общения, речевая деятельность.

Abstract. This article highlights the questions of describing the structure of politeness category in speech etiquette. The study of politeness in modern linguistics is carried out in the framework of anthropological, ethnolinguistic, pragmatic, sociopsycholinguistic works. Different approaches explore politeness in language theory and practice, in relation to the normative framework of behavior, cultural-specific factors and the situation factor.

Keywords: behavior, theory, courtesy, linguistics, principle, monitoring, speech, communicative purpose, theory, exploration, speech activity.

Kirish. O'zbek millatining ming yillik tarixida so'ngi yillarda erishgan yutuqlarimiz alohida o'rin tutadi. Mustaqillik necha asrlar davomida yaratilgan boy ma'naviy-ma'rifiy merosimizni nafaqat o'rganish, balki uni davr talablari asosida qaytadan idrok etish va milliy manfaatimizga xizmat qildirish vazifasini oldimizga qo'ydi. Boy tajribalarimiz negizida milliy istiqloq mafkurasining yangicha tamoyillari yaratildi. Davr barcha ziyolilar qatori tilshunoslar oldiga ham yangi va ulkan vazifalarni qo'ydi. Bu vazifalarni lo'nda qilib, bir tomondan, tilshunoslikning nazariy masalalarini jahon andozalari darajasida tadqiq etish, ikkinchi tomondan, uning amaliy jihatlari, aniqrog'i, nutqiy madaniyat masalalari bilan shug'ullanish tarzida tushunish to'g'ri bo'ladi.

Darhaqiqat, tilining barcha qatlamlaridagi birliklarni tartibga keltirish, ya'ni adabiy tilimizning qat'iy me'yorlarini belgilash, ularni imlo va talaffuz qoidalari asosida yozish va so'zlashni xalqimiz orasida ommalashtirish, bu qoidalarni lug'atlar shaklida mustahkamlash bugunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. Bular orasida xalqimizning nutq madaniyatini yuksaltirish muhim bo'lib qoladi. Chunki milliy istiqloq g'oyasi yurtdoshlarimizni ma'naviy yangilanish va islohotlar jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, yoshlarimizni esa erkin, shu bilan birga, odatdagi, an'anaviy usullardan voz kechib, yangicha fikrlashga o'rgatishni maqsad qilib qo'yar ekan, bunga til madaniyatisiz erishib bo'lmaydi.

To'g'ri, nutq madaniyati muammosi insoniyat sivilizatsiyasining barcha bosqichlarida o'rta qat'iy kelinganligi ham sir emas. U ta'limot sifatida qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, shunga qadar Misr va Assuriyada, Hindiston va Xitoyda mavjud bo'lganligi notiqlik san'ati tajribasidan ma'lum. Gap shundaki, u paytlarda davlat arboblarning obro'-e'tibori va yuqori lavozimlarga ko'tarilishi ularning notiqlik mahoratiga ham bog'liq bo'lgan. Yunon notig'i Demosfen (eramizdan oldingi 384-322) va Rim notig'i Sitseron (eramizgacha 106-43) larning hayoti bunga misol bo'la oladi.

O'rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati bilan shug'ullanish o'ziga xos mavqega ega bo'lgan. Ulug' turkolog olimlar Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarlari bu masalaning juda qadimdan o'rta qo'yib kelinganligidan dalolat beradi. U paytlar «nutq odobi» deb yuritilgan sodda va o'rinli gapirish, qisqa va mazmundor so'zlash, ezmalik va laqmalikni qoralash, keksalar va ustozlar oldida gapirganda odob saqlash, to'g'ri, rost va dadil gapirish, yolg'onchilik va tilyog'lamalikni qoralash singari bir qator qoida va ko'rsatmalar bugun biz «nutq madaniyati» deb atab kelayotgan tushunchaning aynan o'zidir.

Mahmud Koshg'ariyning «Devon»ida nutq odobi uchun ahamiyatli bo'lgan til ma'lumotlari bilan birgalikda nutq, nutq madaniyati, nutqiy go'zallikka oid qimmatli ma'lumotlar mavjud. Birgina misol: Ko'p sukutga qush qo'nar, Ko'rkluk kishiga so'z kelar, ya'ni, shoxi ko'p, shoxlari o'ralib ketgan daraxtga qush qo'nadi, yaxshi kishiga so'z (maqrov) keladi. Yana: Ardami boshi til, ya'ni odob va fazilatning boshi tildir.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida ham «Til fazilatlarini, foyda va zararlari haqida», «Til ardami» deb nomlangan maxsus boblar bo'lib, ular so'zlash madaniyatiga bag'ishlangan. Ayrim namunalar keltiramiz.

So'zingni ko'dazgil boshing bormasin,
Tilingni ko'dazgil tishing sinmasin...
(So'zingga ehtiyot bo'l, boshing ketmasin,
Tilingga ehtiyot bo'l, tishing sinmasin...)
Esanlik tilasa saning bu o'zung,
Tilingda chiqarma yarog'siz so'zung.
(Sening o'zing esonlik tilasang,
Tilingdagi yarog'siz so'zingni chiqarma).
Bilib so'zla so'z biligka sonur,
Biligsiz so'z o'z boshini yeyur.
(Bilib so'zlasa, so'z donolik sanaladi,
Nodoning so'zi o'z boshini yeydi).

Bu o'rinda biz ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning nomini alohida ehtirom bilan tilga olamiz. O'z ijodi bilan so'z qudrati va notiqlik san'atini yuksak darajaga ko'targan alloma nutq madaniyati nazariyasi bilan ham jiddiy shug'ullangan. U «Mahbub-ul qulub» asarining 24-bobini voizlikka (notiqlik san'atiga) bag'ishlagan, «Muhokamat-ul lug'atayn» va «Majolis-un nafois» asarlari esa bevosita tilshunoslikning nazariy muammolarini hal qilishga, turkiy (o'zbek) tilining boshqa tillar orasidagi o'rini belgilab berishga hamda nutq madaniyatini o'rganishga qaratilgan edi.

«Xamsa» ning har bir dostonida so'zga bo'lgan ehtiromini alohida qayd qiladi. Quyida dostonlarning nasriy bayonidan ayrim parchalarni keltiramiz. «Hayratul abrordan»: So'z gavharining sharafi shunchalik yuksakki, gavhardek qimmatbaho tosh ham unga sadaf bo'la olmaydi.

So'z jon bo'lib, ruh uning qolipidir. Tanida ruhi bor odam unga ehtiyoj sezadi. So'z dunyodagi barcha ko'ngillarning qutisidagi javhar, hammaning og'iz qutisidagi qimmatbaho gavhardir. Agar til bamisoli bir po'lat zanjir bo'lsa, so'z unga qadalgan injulardir. Til shu chamanda ochilgan bo'lsa, so'z durlari unga qo'ngan shabnamlardir. So'z odamning tanasiga pok ruh bag'ishlaydi. So'zdan tandagi tirik ruh halok bo'lishi mumkin.

Yaxshi so'z bilan o'lganni tiriltirgani uchun Iso payg'ambar o'zini «Jonbaxsh» deb atagan. So'z tufayli Xalil o'zini o'tga tashlagan. Jabroil ham so'z yukiga hammol bo'lgan. Tangri insonni sirlar xazinasi darajasiga ko'tarib, uni so'zlash qobiliyatiga ega etib, shu sabab hayvonlardan yuksak qilib yaratdi. Agar, qo'l bilan berib xayr qilish iloji bo'lmasa, til bilan ham naf yetkazish mumkin. Odamni bir og'iz yaxshi so'z bilan xursand qilish kerak bo'lgan vaqtda unga xazina bersang ham, u qaramaydi. So'z, bilan el o'limdan najot topadi, so'z bilan o'lik tan qayta tiriladi. So'z bilan dinsizlar musulmon bo'ladi, so'z bilan hayvon deganing insonga aylanishi mumkin. Bir so'z bilan qancha balolar daf bo'ladi, qancha boylik sochsang ham bunday nafga yetishmaydi. Insonga xos konning gavhari, bu - so'zdir, odamzot gulshanining mevasi ham shu so'zdir.

«Sab'ai sayyor» dan: Har bir inson dunyoga kelgach, u so'z bilan najot topadi. Eng avval so'zni tavid so'zi (xudoga yetishuv) deb bil, chunki vahdat ahlida (birlik ahlida) bunga ikkilanish yo'qdir. Avvalu oxiringga nazar solib, boshi ham, oxiri ham so'z ekanligini anglab ol! Haq insonni hayvondan mumtoz aylab (ajratib, saralab), uni o'ziga mahram qildi. Agar kamolotli xohish bildirib, ma'no durriga intilib, so'z libosini kiya, ul tovlanib turgan ipak matoday tuyuladi. Chunki u so'zning nozik ipagidan kiyib, go'zalning jamolini o'ziga yoqimli qiladi.

Bularning barchasi so'zdagi mo'jiza, uning hikmatlari esa elni o'z qoldiradi. U bir o'likka so'zi bilan jon berib, so'z bilan jonga ruh kirgizadi.

Oloho, Oloho, qanday soʻzdir bu soʻz, bundan ortiq ham yana boʻlurmu soʻz! Soʻz jism boʻstonidagi daraxtdir, soʻz daraxtlardagi mevadir. Insonning jismi gulshan boʻlsa, nutq undagi xush ovoz bulbuldir. Agar soʻz boʻlimganda baxtsizlik yuz bergan boʻlur edi.

Maʼnoli soʻz noziklikda jon rishtasiday, uning rohati rishtaga sarrishta jondaydir.

Alisher Navoiyning til madaniyatiga oid fikrlari uning boshqa asarlarida ham aytilgan. Ularning ayrimlarinigina keltirish bilan chegaralanamiz: Tilga ixtiyorsiz-elga eʼtiborsiz. Soʻzni koʻngilda pishqarmaguncha tilga keltirma, va har nekim, koʻngilda bor tilga surma. Maʼdani inson gavhari soʻz durur, gulshani odam samari soʻz durur. Koʻp demak soʻzga magʻrurlik, koʻp yemak nafsga maʼmurlik. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, gar nopisand zahir boʻlsa, tilning ofatidur.

Yana bir olomaning nutq madaniyati va nutqiy meʼyor, nutq qoidalariga oid qarashlariga qisqacha toʻxtalamiz. Bu XV – XVI asr maʼnaviyatining yirik vakili Mavlono Husayn Voiz Koshifiydir. Uning «Futuvvatnomai sultoni» asarining «Tariqat ahlining odobi» deb nomlangan beshinchi bobida inson maʼnaviyati va madaniyatiga oid qarashlari eʼtiborga molikdir. Olim bu bobda insonning yetti aʼzosi – koʻz, quloq, til, qorin, ogʻiz, qoʻl va farq (tanosi aʼzosi) ni saqlash odobi haqida mulohaza yuritarkan, ularni inson organizmi deb emas, balki inson maʼnaviyati va axloqi namoyon boʻluvchi ramziy belgilar sifatida talqin qiladi [1, 145].

Jumladan, uning muomala madaniyati va mulohaza odobi haqidagi qarashlari ana shu umuminsoniy fazilatlarining tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Koshifiy quyidagilarni yozadi: «Tilning odobi qaysi deb soʻrasalar, bu olti narsaga tilni ochish va sakkiz narsadan tilni saqlash deb aytilgan. Tilni ochish kerak boʻlgan narsalar qaysi deb soʻrasalar, aytilgan: hojat zarurati yuzasidan koʻngillarda yashirin boʻlgan rozni izhor etish, mazlumlar faryodiga javob berish va marhumlar imdodi uchun soʻz aytilish. Chunki bu soʻzlar orqali zolimning zulmi mazlumlar boshidan koʻtarilishi mumkin.

Tilni saqlash lozim boʻlgan narsalar qaysi deb soʻrasalar, aytilgan: birinchidan, yolgʻon gapirishdan, zero, yolgʻonchi xudoning dushmanidir. Ikkinchi, vaʼdaga xilof gapirish va munofiqa soʻz aytilishdan. Uchinchi, gʻiybat va boʻhton gaplardan, chunki boʻhton fosihlar ishidadir. Toʻrtinchidan, behuda bahsu munozaradan, ayb qilishdan va gap tashishdan. Bular shayton vasvasasiga kiradi. Beshinchi, oʻzini maqtash va taʼriflashdanki, bu xudbinlikka olib keladi. Oltinchidan, navkar va xizmatkorlarni laʼnatlashdan. Yettinchi, qarqʻashdan, duoibad qilishdan, chunki bu jonu dilning ofatidur. Sakkizinchi, mazax-masxara qilish va hazil-huzuldan».

Olim shu bobning «Suhbat odobi haqida» deb nomlangan oltinchi faslida til odobi haqidagi mulohazalarini davom ettirib, quyidagilarni bayon qiladi: «Bilgilki, odamzodning sharafi nutq bilan va nutq odobiga rioya qiladigan odam bu sharafdin bebahradir. Soʻz hamma vaqt savob uchun ishlatilishi, toʻgʻri va haqqoniy boʻlishi kerak. Agar shunday boʻlmasa, jim turgan maʼqul. Shayxlar va boshqa martabaga erishganlar uchun ham, hali martabaga erishmagan kishilar, muridlar uchun ham rioya qilinishi zarur boʻlgan bir qancha suhbat odobi mavjud. Agar martabaga erishganlar suhbatda qaysi qoidalarga amal qilishi kerak deb soʻrasalar, aytilgan, quyidagi sakkiz qoidani saqlash kerak: birinchidan, har kimning ahvoliga qarab, munosib soʻz aytsin. Ikkinchidan, dagʻallik qilmasdan, lutf va muloyimlik bilan gapirsin. Uchinchidan, gapirayotganda tabassum qilib, ochilib gapirsin. Toʻrtinchidan, ovozini baland koʻtarmasin, eshituvchilarga malol kelmaydigan qilib gapirsin. Beshinchidan, odamlarga nafi tegadigan maʼnoli gaplarni gapirsin. Oltinchidan, agar soʻzning qimmatini-qadri boʻlmasa, uni tilga olmasin, chunki ulugʻlarning soʻzi bamisoli urugʻdir, agar urugʻ puch yoki chirigan boʻlsa, uni qay yerga ekmang, unib chiqmaydi.

Agar martabaga yetmaganlarning suhbat odobi nechta deb soʻrasalar, bu ham sakkizta deb aytilgan. Birinchidan, soʻramaguncha gapirmasin. Ikkinchidan, gapirayotganda ovozini baland koʻtarmasin. Uchinchidan, gapirayotganda oʻngi soʻliga qaramasin. Toʻrtinchidan, gʻarazli va kinoyali gaplarni gapirmasin.

Beshinchidan, qattiq gapirmasin va betgachoparlik qilmasin. Oltinchidan, (pushaymon boʻlmaslik uchun oʻylab gapirsin. Yettinchidan, odamlar gapini boʻlib soʻz qotmasin. Sakkizinchidan, koʻp gapirmasin. Chunki koʻp gapirish aqli noqislik belgisidir. Oz boʻlsa ham soz gapirishni shior etsin.

Agar qaysi til bilan soʻz soʻzlaysan deb soʻrasalar, sidqu-sadoqat tili bilan deb aytilgan. Agar soʻzni qaysi quloq bilan eshitasan deb soʻrasalar, qabul qulogʻi bilan aytilgan. Agar soʻz senikimi yoki soʻz nikimi deb soʻrasalar, aytilgan: men soʻzniki va soʻz menikidir, chunki soʻz insonlik daraxtining mevasidir. Daraxtni mevadin, mevani esa daraxtdin ajratib boʻlmaydi.

Voiz Koshifiy mana shu tarzda asarning oltinchi bobining ikkinchi faslida maʼraka tuzuvchi soʻz ahli, yaʼni notiqlar haqida maʼlumot berib, ularni uch toifaga ajratadi: «birinchi toifa – maddohlar, gʻazalxonlar va saqqolar (meshkobchilar). Ikkinchi toifa – xossagoʻylar (dorifurushlar) va bisotandozlar (koʻrgazmachilar). Uchinchi toifa – qissa soʻylaguvchilar va afsona aytuvchilar.

Ularning har birining fazilatlarini haqida soʻz yuritib, adab shakllarini birma-bir koʻrsatib, nutq soʻzlaganlarida meʼyorni saqlash lozimligini bir necha bor takrorlaydi.

Tadqiqot metodi. Oʻrta Osiyo notiqligining oʻziga xos xususiyati uning xalq ommasi hayotining turli jabhalarini qamrab olganligida edi. Oʻsha davr nutqiy sanʼat ustalarining nadimlar, qissagoʻylar, masalogoʻylar, badihagoʻylar, qiroatxonlar, muammogoʻylar, voizlar, goʻyandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilganliklari ham shundan dalolat beradi.

Tajriba shuni koʻrsatadiki, muomala odobini saqlash nihoyatda ogʻir va masʼuliyatli vazifa. Garchi uning umuminsoniy va milliy qoidalari mavjud boʻlsa ham, u har bir kishida ularning oʻzligini koʻrsatuvchi alohida fazilat sifatida namoyon boʻladi. Shuning uchun ham bir vaziyatdagi muomala jarayoni ikkinchi holatda qaytarilmasligi mumkin. Har qalay, biz odobning umuminsoniy aqidalaridan xabardor boʻlishimiz zarur.

Muloqot jarayonida har ikki omil – til va tildan tashqaridagi omillar baravar ishtirok etganligi hamda birdek ahamiyatga ega boʻlganligi uchun bu oʻrinda ularni ajratishga harakat qilmaymiz. Asosiy eʼtiborni jarayonning oʻziga qaratamiz.

Tushunishimizcha, nutq odobining zarur sharti yoshi, jinsi, jamiyatda tutgan mavqeyidan qatʼi nazar, suhbatdoshlar oʻrtasidagi samimiy munosabat va hurmat-ehtirom boʻlib hisoblanadi. Mana shu omillar boʻlgan joyda soʻzlovchining oʻz shaxsini ustun qoʻyishiga, suhbatdoshini mensimasligiga, fikrini ortiqcha ovoz va harakatlar bilan ifoda etishiga oʻrin qolmaydi. Bunday paytlarda, odatda, suhbat ijobiy yakunlanadi.

Faqat shu narsani taʼkidlash mumkin boʻladiki, suhbat jarayonida ohang juda katta vazifani bajaradi. Kayfiyat qanday boʻlishdan qatʼi nazar bu jarayonda eng maʼqul ohangni tanlash soʻzlovchini maqsadiga erishtiradi. Soʻzlarni aniq-ravshan talaffuz qilish, muloyim va mayin ovoz bilan hovliqmasdan gapirish tinglovchida hamisha soʻzlovchini tushunishga harakat qilish istagini paydo qiladi. Birgina “oʻtiring” soʻzini turli ohangda talaffuz qilish bilan vaziyatga qarab iltimos, talab, maslahat, ogohlantirish, buyruq, jerkish kabi maʼnolarni ifoda etish mumkin. Shuning uchun ham gapirganda ohangga ehtiyot boʻlish lozim.

Mustaqillikdan keyingi oʻtgan davrda muomala jarayonidagi ayrim til birliklariga munosabat oʻzgardi. Kishilar bir-birlari bilan uchrashganlarida salomlashuv jarayonida qisqa qilib “Salom” deyishlar kamaydi va uning oʻrnini “Assalomu aleykum” egalladi. Hol-ahvol soʻrashish jarayonida Alloh va dinga aloqador boʻlgan soʻzlar bemaʼlol ishlatiladigan boʻldi. “Oʻrtoq falonchiyev” deyishlar kam eshitiladigan boʻldi. “Muhtaram”, “hurmatli”, “birodar” soʻzlari faollashdi. Bu holatlar yana asta-sekinlik bilan muloqot jarayonida sharqona urf-odatlariga qaytish istagining ustunlik qilayotganligidan dalolat beradi. Mana shu istakni amalga oshirish jarayonida ayrim er-xotinlar oʻrtasidagi bir-birlarining ismlarini aytib yoki baʼzi farzandlarning oʻz ota-onalarini ruslarga taqlid qilib, sensirab murojaat qilishlari yoʻqolib ketishidan umid qilish mumkin.

Qayerda nima haqida gaplashishni bilish ham nutq odobining eng zarur shartlaridan sanaladi. Masalan, toʻyda oʻlimdan va azadan gapirish maʼqul boʻlmaganidek, azada ham toʻyu tantanadan soʻzlash yoki kulib oʻtirish, boʻlar-boʻlmasga yonma-yon oʻtirganlarni gappa tortish maʼqul ish emas. Atrofdagilarning kayfiyatini, mavqei va yoshini hisobga olmasdan turib hazil qilish yoki latifa aytish ham farosatli kishining ishi emas. Maqtov va xushomad ham hammaga yoqadi, ammo u nosamimiy boʻlsa, hurmat sanalmaydi.

Suhbat jarayoni turli paytlarda, turli joylarda yuz berishi mumkin. Har bir vaziyat oʻz odob qoidalariga ega. Ammo ularning barchasi uchun umumiy holat shuki, soʻzlashdan koʻra tinglashga koʻproq ahamiyat berish lozim boʻladi. Yoshi kattalarning gapirishiga koʻproq imkoniyat berish lozim. Suhbatdoshning gapini mumkin qadar maʼqullab turish, agar bildirayotgan fikrlari maʼqul boʻlmasa, buni yotigʻi bilan tushuntirish, hech imkoni boʻlmasa, suhbat mavzusini boshqa tomonga burish lozim topiladi.

Xullas, nutq odobi muloqot jarayonida nihoyatda zarur boʻlib, u insonda anʼanaviy urf-odatlarini oʻzlashtirish, ota-ona, taʼlim muassasalari, atrof-muhit, badiiy va ilmiy adabiyotlarni oʻqish davomida oʻzlashtirib boriladi.

Harqalay, bugunga kelib nutq madaniyatiga boʻlgan talab tubdan oʻzgardi. Chunki mustaqil Oʻzbekiston kelajakda oʻziga xos va oʻziga mos taraqqiyot yoʻlini tanlab oldi. Bu yoʻlda adashmay borish uchun milliy istiqbol gʻoyasini ishlab chiqdi. Ana shu milliy istiqbol gʻoyasini xalqimiz qalbi va ongiga singdirishda nutqiy taʼsirchanlik ham alohida mavqega ega. Oʻrnida ishlatilgan soʻzlar, yorqin va dildan bayon etilgan nutq, bamaʼni fikr har doim odamlarning xulq-atvoriga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Muloqot jarayonida fikrga, sogʻlom gʻoyaga ega boʻlish masalaning bir jihati. Uning boshqa bir muhim jihati ana shu fikrlarni bayon eta olish qobiliyatidir. Oʻzbek xalqi dunyoda oʻz maʼnaviyati va madaniyati mavjud boʻlgan turkiy xalqlarning biri sifatida tildan foydalanishda ham qadimiy anʼanalari, odat va koʻnikmalariga ega. Zero, ana shu anaʼana va odatlar har bir xalqning oʻzligini koʻrsata oladigan belgilar sanaladi. Ona tilimizning bu ijtimoiy jihatlari tadqiqotchilarimizning ham eʼtiborini tortgan. Keyingi yillarda

ushbu mavzuga bag'ishlangan ko'plab tadqiqot ishlari maydonga keldiki, biz mazkur mavzuni yoritishda bevosita ana shu kuzatishlar natijalariga asoslanamiz.

Ma'lumki, inson faoliyati uning jamiyat mahsuli sifatida mavjudligi sanalib, ana shu faoliyat jarayonida u ma'lum harakatlarni amalga oshiradi hamda jamiyat a'zolari bilan til muomalasida: muloqotda, fikr almashishda bo'ladi. Ammo bu muomala tildan foydalanuvchilarning madaniyati darajasiga ko'tarilgunga qadar uzoq davrni bosib o'tishi tabiiy. O'zbek nutqi ham bugungi taraqqiyot bosqichiga yetgunga qadar ana shunday vaqt sinovidan o'tgan.

Nutq odobi insonning umumiy axloqini belgilovchi asosiy mezondir. O'rta Osiyoda axloqiy tarbiya o'z an'alariga egadir. Axloq haqidagi ibratli fikrlar qadimgi turkiy yodnomalarda, buyuk allomalarning asarlarida va boshqa yozma yodgorliklarda bizgacha yetib kelgan.

Nutq odobi deganda aytilishi zarur bo'lgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko'ngliga mos, adabiy normadagi ifodalar bilan yetkazish tushuniladi. Har qanday xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor yetkazish mumkin. Buning uchun so'zlovchi tilni, adabiy til normalarini mukammal bilishi lozim. Muloyim, yoqimli, odobli so'zlash ham o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Unga yoshlikdan ongli mashqlar qilish, tilning lug'at boyligini egallash, bu borada nutqni ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan o'rganish orqali erishiladi. O'quvchi uchun eng yaxshi namuna o'qituvchi nutqidir. Buni o'qituvchi har doim o'zida his etib turishi, o'z nutqida hech vaqt odob-axloq, nutq madaniyati normalaridan chiqmasligi lozim. Nutqiy muomala salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha bo'ladi, tinglovchiga yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Agar salomlashish quruq, iltifotsiz bo'lsa, keyingi suhbatga salbiy ta'sir etishi mumkin. Ko'p asrlk odatiy an'alarimizga ko'ra, "Assalomu aleykum"ning javobi "Vaalaykum assalom"dan iborat. Keyingi davrlarda yoshlar orasida salom ham, alik ham tumtoqlashib ketdi, ya'ni salom berish uchun ham, uning javobi uchun ham birgina "Salom" ishlatiladigan bo'ldi. Bu tarixiy an'alarimizdan chetlashishdir.

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida vositalar mavjud. O'qituvchi ularni o'z o'rnida ishlatishda hamma vaqt o'z shogirdlari uchun o'rnakdir. Madaniyatli kishi o'z aybini bo'yniga ola bilishi, aybi uchun kechirim so'rashni ham bilishi lozim. O'z aybi uchun kechirim so'rash o'z gururini yerga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir. "Kechirasiz, mendan o'tibdi" yoki "avf eting, bundan so'ng takrorlamaslikka harakat qilaman" deyish bilan kishi o'zining odobliligini namoyish etadi, xolos.

Yetuk kishiga xos fazilatlaridan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan "sog' bo'ling", "xayr, ko'rishguncha", "xayr, omonlikda ko'rishaylik" kabi ta'sirchan iboralar mavjud. O'qituvchi sinfdan chiqayotganda "xayr, sog' bo'linglar", "xayr, yaxshi qolinglar" iboralarini ishlatib, o'rinli bo'ladi. Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga minnatdorchilik ifodalaydigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o'z o'rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. O'qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o'quvchilarni "ofarin", "barakalla", "rahmat", "otangizga rahmat", "minnatdorman" kabi so'zlar bilan rag'batlantirishi mumkin.

Hadislarda aytilishicha, "Qur'onni Karim"da ehsonga loyiq kishilarning birinchi navbatda ota-ona haqi belgilab beriladi. "Al-Isro" surasining 23-24 oyatlarida ota-onaga yaxshilik – Alloh taolaga ibodat qilishdan keyin ikkinchi vazifa sifatida ta'kidlanadi. Ota-ona qanday inson bo'lishidan qat'iy nazar, farzand ularga nisbatan hurmat bilan muomalada bo'lishi kerak. Ota-ona farzandni dunyoga keltirish bilan birga, farzandga ta'lim-tarbiya ham berganligini unutmay, haqqiga doimo duo qilib turishi ta'kidlanadi.

"Qur'on"ning ma'lum oyatlari shirinsuxanlikka bag'ishlanadi. Shirinso'zlik insonning muomala madaniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi, obro'sini orttiradi, hurmatga sazovor qiladi. Shunga ko'ra, "Qur'on"da har bir inson shirinso'z bo'lishi ta'kidlanadi. Boshqa bir oyatda Alloh kishilarni so'zlashganda past ovoz bilan so'zlashga undaydi: "Kishilarga chiroyli so'zlar so'zlangiz" ("Baqara" surasi, 53-oyat) so'zlashganda ochiq yuzli bo'lish, qo'pollik qilmaslik, xushmuomala bo'lish odoblari hayotda tinchlik va baxt saodatga erishishda yorug' yo'l sifatida talqin etiladi: "Alloh tomonidan bo'lgan bir marhamat sababli ularga (sahobalarimizga) yumshoq so'zli bo'ldingiz. Agar qo'pol, qattiqqo'l bo'lganingizda edi, albatta atrofingizdan tarqalib ketgan bo'lar edilar". ("Ol - imron" surasi, 159-oyat).

Haqiqatdan ham so'zlashish madaniyati har bir inson uchun eng zarur bo'lgan, unga baxt-saodat, jamiyatga esa ravnaq keltiradigan muhim fazilatdir. "Qur'on"da insonni axloqiy kamolga yetkazishda yaxshi kishilar bilan hamsuhbat bo'lish ham katta ahamiyatga ega, deb ko'rsatiladi. Yaxshi kishilar bilan ham, yomon kishilar bilan ham muomala-muloqotda bo'lganda, albatta uning o'ziga xos odob qoidalari bor. Islomda ruxsat so'rash va salomlashish odoblariga ham e'tibor beriladi. "Nur" surasining 27-28 oyatlarida bu borada aniq tavsiyalar berilganki, bu tavsiyalarga rioya qilish insonning ma'naviy kamolotidan dalolat beradi.

Islomda salomga alik olish xususida “Niso” surasining 86-oyatida “Qachon sizlarga biron ibora bilan salom berilsa, sizlar undan chiroyliroq qilib alik olinglar yoki (hech bo’lmasa) o’sha iborani qaytaringlar”, - deyiladi.

Insonning eng go’zal qilib turadigan narsasi, uning shirinso’zligi va xushmuomalaligidir. “Qur’on”da haqiqiy inson bir-birini kamsitmasligi, boshqalarni hurmat qilishi, shu bilan kishilar o’rtasida totuvlikni mustahkamlashi mumkin ekanligi kabi g’oyalar ham mavjud. Kishilarning bir-birini hurmat qilishi, o’zaro do’stlik aloqalarini mustahkamlashi, kelishmovchiliklarning oldini olishda, xolis komil insonga xos bo’lmagan pastkashliklardan saqlanishda ular katta ahamiyatga ega.

Muhokama. Xushmuomalalik tilshunoslik fanining predmeti sifatida tilshunoslarning diqqatini uzoq vaqtdan beri tortib keladi. Zamonaviy tilshunoslikda xushmuomalalikni o’rganish antropologik, etnolingvistik, pragmatik, ijtimoiy va psixolingvistik izlanishlar doirasida amalga oshiriladi. Turli yondashuvlar til nazariyasi va amaliyotida xushmuomalalikni, xulq-atvorning me’yoriy doirasi, madaniyatga xos omillar va vaziyat omili bilan bog’liq holda o’rganadi.

Ushbu tadqiqot zamonaviy o’zbek va ingliz tillarida xushmuomalalik sohasi tuzilishini batafsil tavsiflashga urinishdir. Nutq xulq-atvori normalari muhim milliy o’ziga xoslik bilan ajralib turadi, bu esa ushbu tilda so’zlashuvchi xalqlarning tarixiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari bilan bog’liq. Biroq, muloqot ishtirokchilari o’zaro tushunishga erishmoqchi bo’lsalar, ya’ni ular nutq faoliyatida hamkorlik tamoyiliga rioya qiladigan bo’lsalar, muloqot jarayonida amal qiladigan yoki amal qilishlari kerak bo’lgan ba’zi umumiy qabul qilingan qoidalar mavjud. Ushbu tamoyil suhbatni o’tkazish va nutqni qurish uchun quyidagi qoidalar va strategiyalarga rioya qilish zarurligini anglatadi, masalan [2, 55-61]:

“Mavzu yuzasidan gapiring” //“Be relevant”//, “Говори по существу дела”

“Dalili kam bo’lgan narsani aytmang” //“Do not say that for which you lack evidence”//,

“Qisqaqaroq ifoda eting” //“Be brief”//, “Будь краток”

“Noaniqlikdan saqlaning” //“Avoid ambiguity”// “Избегай двусмысленности”

Yuqorida sanab o’tilgan qoidalar eng samarali ma’lumot almashishga qaratilgan suhbatda, masalan, biznes yoki ilmiy aloqada kuzatiladi, ammo kundalik nutqda, kuzatishlar shuni ko’rsatadiki, bu qoidalarga har doim ham rioya qilinmaydi va ba’zan ular qo’pol buziladi. Shubhasiz, G.Grays (G. Grice) ta’kidlaganidek, suhbatdoshlarning nutqiy o’zaro ta’sirini tartibga soluvchi va estetik, ijtimoiy yoki axloqiy xususiyatga ega bo’lgan boshqa tamoyillar mavjud. Ushbu tamoyillardan biri odoblilik prinsipi yoki boshqacha aytganda, takt prinsipi bo’lib, uning ta’siri ko’pincha nutqni loyihalashda, norasmiy muloqotda vositalarni tanlashda hal qiluvchi rol o’ynaydi [3, 41-58]. R.Lakoff xushmuomalalik tamoyilini uchta qoida shaklida shakllantiradi [4, 292-305]: “O’z fikringizni majburlab uqtirmang” //“Do not impose”// “Не навязывай своего мнения” “Suhbatdoshga tanlov imkonini bering”//“Give options”//“Давай собеседнику возможность выбора” “Tinglovchini yaxshi his qiling. Do’stona bo’ling”//“Make the listener feel good. Be friendly”//“Будь доброжелателен”

Xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish jamiyat a’zolarining xulq-atvoriga ma’lum cheklavlarni qo’yadi, bu esa suhbatdoshning manfaatlarini hisobga olish, uning fikrlari, istaklari va his-tuyg’ularini hisobga olish va iloji bo’lsa, unga yuklangan vazifalarni yengillashtirishdan iborat. Xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish pirovardida ijtimoiy muvozanat va do’stona munosabatlarning maksimal samaradorligiga erishishga qaratilgan. Nutq jarayonining pragmatik nazariyasida xushmuomalalik universal prinsip sifatida qaraladi, bu nutq o’zaro ta’siri amaliyotida hamkorlik tamoyiliga qaraganda muhimroq tartibga soluvchi rol o’ynaydi. Xushmuomalalik prinsipi - bu "mojaroli vaziyatlarning oldini olishga" qaratilgan nutq xatti-harakatlarining maxsus strategiyasi sifatida belgilanadi, uning maqsadi "yuzni yo’qotish" //“потерять лицо” xavfi mavjud bo’lgan vaziyatlarda "yuzni saqlab qolish"//“сохранить лицо” hisoblanadi. J. Lich xushmuomalalik tamoyilini yuzaga kelishi mumkin bo’lgan ziddiyatli vaziyatlarning oldini olishga qaratilgan ma’lum bir aloqa strategiyasi deb hisoblaydi, bu ko’pincha G. Graysning aniqlik va dolzarblik tamoyillarini buzadigan bilvosita, allegorik ifoda usullariga olib keladi [5, 45]. U buni maksimal darajada amalga oshiradi [6, 40-52]:

1. Takt maksimasi (the tact maxim). Bu xususiy soha chegaralarining maksimasidir. Ideal holda, har qanday kommunikativ akt ishtirokchilar o’rtasida ma’lum masofani ta’minlaydi. Unga ko’ra, quyidagi qoidaga rioya qilish kerak: "Suhbatdoshning kommunikativ maqsadini muhokama mavzusiga aylantirishga, agar bu maqsad u tomonidan aniq (ochiq) belgilab qo’yilgan bo’lsa, joizdir." Siz potensial xavfli mavzularga (shaxsiy hayot, shaxsiy imtiyozlar va boshqalar) tegmaslik kerak.

2. Saxovat maksimasi (maxim of generosity). Bu suhbatdoshga og’irlik qilmaslik, uni kommunikativ harakat jarayonida hukmronlik qilishdan himoya qiladi. Misol uchun, taxmin shunday shakllantirilishi kerakki, uni kechiktirish mumkin, suhbatdosh va’da yoki qasam bilan bog’lanmasligi kerak. Yaxshi muloqot akti muloqot ishtirokchilari uchun noqulay bo’lmasligi kerak.

3. Rozilik maksimasi (maxim of agreement). Bu boshqalarni baholashda pozitivlikning maksimasidir ("Hukm qilmang, siz hukm qilinmasligingiz uchun", "Boshqalarni qoralamang"). Nutqning o'zaro ta'siri sodir bo'ladigan muhit nafaqat suhbatdoshlarning bir-biriga nisbatan pozitsiyalari, balki har birining dunyoga nisbatan pozitsiyasi va bu pozitsiyalarning mos kelishi bilan ham belgilanadi. Agar dunyoni baholash (ijobiy yoki salbiy) suhbatdoshning bahosi bilan mos kelmasa, bu o'z kommunikativ strategiyasini amalga oshirishni sezilarli darajada murakkablashtiradi.

4. Kamtarlik maksimasi (maxim of modesty). Bu maksim o'z-o'ziga aytilgan maqto'vni rad etishdir. Kommunikativ harakatni muvaffaqiyatli qo'llash shartlaridan biri bu real, iloji bo'lsa, obyektiv o'zini o'zi baholashdir. O'z-o'zini hurmat qilishning haddan tashqari oshirib yuborilishi yoki kam baholanishi aloqa o'rnatishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

5. Rozilik maksimasi (maxim of agreement). Bu muxolifatdan voz kechishning maksimasidir. U yanada jiddiy vazifani hal qilish, ya'ni o'zaro ta'sir predmetini saqlab qolish, suhbatdoshlarning kommunikativ taktikasini o'zaro tuzatish yo'li bilan "mojaroni bartaraf etish" nomi bilan konfliktli vaziyatni rad etishni o'z ichiga oladi.

6. Hamdardlik maksimasi. Bu istiqbolli mazmunli suhbat uchun qulay zamin yaratadigan xayrixohlik maksimasidir. Noxushlik nutq harakatini imkonsiz qiladi. Muayyan muammo - agar suhbatdoshlar raqib bo'lmasdan, bir-birlariga yaxshi niyat ko'rsatmasalar bu befarq aloqa deb ataladi. Xayr-ehson maksimi paydo bo'lgan ziddiyat bilan nutq vaziyatining ijobiy rivojlanishiga ishonish uchun asos beradi [7, 120].

Ijtimoiy maqsad, J. Lichning fikricha, kommunikantlar o'rtasidagi ziddiyatlarning oldini olishdir. Bu maqsadga muloyimlik nazariyasi javob beradi [8, 50]. P. Braun va S. Levinson turli xil taktikalar to'plamini taklif qiladilar, ular yordamida ma'ruzachi vaziyatni baholash asosida nutq xatti-harakatlarini tartibga soladi [9, 250]. Vaziyat olim tomonidan uchta mustaqil o'zgaruvchi asosida baholanadi:

- a) so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy masofa;
- b) bir kommunikantning boshqasi ustidan hukmronligi;
- v) adresat sohasiga kirish darajasi.

Olim ma'lum bir vaziyatda "yuz-sha'nni yo'qotish" xavfini qanday baholaganiga qarab, u nutq harakatini bajarish yoki qilmaslik haqida qaror qabul qiladi va agar shunday qilsa, xushmuomalalikning qaysi shaklini tanlash kerak - ochiq, aniq yoki yashirin.

Xulosa. Yuqorida xushmuomalalikning nutq odobida ifodalanishi bo'yicha tilshunos olimlarning umumiy fikrlaridan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki, norasmiy muloqotda xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish ingliz nutqi xulq-atvorining muhim lingvistik va ijtimoiy xarakteristikasi bo'lib, uni nafaqat tilshunoslar, balki yozuvchilar va jurnalistlar ham ta'kidlaydilar. Shunday qilib, V.Ovchinnikov inglizlarning nutq odob-axloq qoidalariga oid kuzatishlarini jamlab, shunday yozadi: "Inglizcha xushmuomalalik, odatda, boshqa fikrda bo'lish huquqiga ega bo'lgan suhbatdoshga hurmat belgisi sifatida hukmlarda vazminlikni belgilaydi. Shu sababli, qat'iy bayonotlar yoki rad etishlardan qochish maqsadida "Menga shunday tuyuladi", "Men o'ylayman", "Balki men nohaqdirman, ammo..." kabi fikrlar to'qnashuviga olib kelishi mumkin bo'lgan iboralarni kiritish tendensiyasi aniqlik va to'g'rilikni yo'qotish uchun mo'ljallangan".

Ushbu masala bo'yicha adabiyotlarni o'rganish va zamonaviy ingliz mualliflari asarlarining matn tahlili shuni ko'rsatadiki, xushmuomalalik prinsipi nutq xatti-harakatlarida - suhbatdoshni yoki suhbat mavzusini tanlashda, bayonotlarning tabiatida, nutqida turli xil namoyon bo'ladi. Suhbatdosh nutqiga bo'lgan reaksiyalar xarakterida kelishish va kelishmovchilik shakllari va hokazolarda namoyon bo'ladi. Bu tamoyil nutqiy harakatlarning har xil turlarida har xil yo'llar bilan amalga oshiriladi: ko'rsatma, so'roq (so'roq), deklarativ va boshqalar. Bunda deklarativ gaplarda takt tamoyilini amalga oshirishning lingvistik usullari ko'rib chiqiladi. Ushbu amalga oshirishning asosiy shakli bayonotning kategoriyaliligini yumshatishdir.

REFERENCES:

1. Husayn Voiz Koshifiy "Futuvvatnomai sultoniy" asarining "Tariqat ahlining odobi" nomli beshinchi bobi.
2. Николаевская Р.Р. О соотношении лексического и грамматического уровней в системе современного английского языка // Филологические науки. – 1981. – №4. С. 55-61
3. Grice, H. P. *Logic and conversation*. In P. Cole & J. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics*, vol. 3: *Speech acts*. New York: Academic Press. 1975, pp.41-58.
4. Lakoff, R. *The logic of politeness, or minding your p's and q's*. In: C. Corum et al., eds., *Papers from the 9th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistics Society. 1973, 9:292-305.

5. Leech, *Ibid*: 132; and Betti, 2015a: 45
6. Grice, H. P. *Logic and conversation*. In P. Cole & J. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics*, vol. 3: *Speech acts*. New York: Academic Press. 1975, pp.40-52.
7. Тер-Минасова С.Г. *Язык и межкультурная коммуникация*. – М.: Слово, 2000, стр-120
8. Leech, *Ibid*: 132; and Betti, 2015a: 50
9. P.Brown, S.Levinson “*Politeness universals in language usage*” – Cambridge, 1978, p-250
10. Rasulov, Z. (2021). *Reduction as the way of the language economy manifestation*. *центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 1(1). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943
11. Gadoeva M.I. *Semantics of somatism in blessings of English and Uzbek cultures // Web of Scientist: International Scientific Research Journal Open Access, Peer reviewed Journal. ISSN: 2776-0979. Volume 2, Issue 11, November, 2021. – P. 269-276. (Impact Factor: SJIF 2021 – 5,599).*
12. Sulaymonovna, Q. N. (2022). *Frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari*. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 10(12), 354-361. <http://farspublishers.org/index.php/ijessh/article/view/137>.
13. Tursunov, M. (2022). *Использование hyperbole в разных литературных жанрах*. *центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 22(22). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/7959
14. Рахматова, М. М. *Cross-cultural understanding of values in language*.<http://www.inter-nauka.com/issues/2017/1/1908>
15. Yunusova, A. (2023). *Thinking, reading and writing critically*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 27(27). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8733.http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8733.
16. Djumayeva, N. *Comparative analysis of magical jewellery and ornaments in english and uzbek fairy tales*. *JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 - 4230.VOLUME 7, ISSUE 6, June. -2021,138-142*. <https://media.neliti.com/media/publications/347771-comparative-analysis-of-magical-jeweller-8838f05c.pdf>
17. Kobilova Aziza Bakhriddinovna. *Semantic and lingua-cultural features of English and Uzbek medical periphrases // International Journal on Integrated Education. ISSN (Online): 2620-3502, Vol.5, Issue 6, 6-June 2022. P.162-167*. <https://journals.researchparks.org/index.php/IJIE/article/view/3144>
18. Akhmedova, S. H. (2020). *Analysis of general characteristics of the most studied fairy tale genre in english and uzbek folklore*. *Theoretical & Applied Science*, (6), 134-136. https://elibrary.ru/page_404.asp?qx=https%3A%2F%2Felibrary%2Eru%2Fitem%2Easp%3Fid%3D43852728
19. Umurova, X. *Semantic Properties of the Terms of Wedding Ceremony Used in Bukhara Dialect*. *JournalNX*, 6(09), 58-62. <https://www.neliti.com/publications/335839/semantic-properties-of-the-terms-of-wedding-ceremony-used-in-bukhara-dialect>
20. Toshnazarovna, E. M. (2022). *The concept of the tragic in the writings of j. carol oates*. *World Bulletin of Social Sciences*, 10, 70-72. <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/1009>
21. Ikromovich, A. I. (2022). *Linguistic Simplicity of Aphorisms in English and Uzbek*. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(12), 39-43. <https://www.cajlpc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/633>.
22. Usmonova Zarina Habibovna. (2022). *The Implementing Author’s Vivid Speculation of the Technologically Advanced Era in the “I Robot” By Isacc Asimov*. *Eurasian Research Bulletin*, 7, 63–65. <https://geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/1019>
23. Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2022). *The Principle of Politeness in the English and Uzbek Languages*. *Eurasian Research Bulletin*, 6, 65–70. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/799>
24. Nazarova Navbahor Ahrorovna. (2022). *Semantic Properties of Anthroponyms*. *Indonesian Journal of Innovation Studies*, 18. <https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.626>
25. Khamidovna, N. N. (2022). *THE DENOTATION AND CONNOTATION OF A WORD*. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(4), 382-388. <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/1242>
26. Nargiza Bobojonova Jumaniyozovna. (2022). *Categorization in Modern Linguistics*. *Miasto Przyszłości*, 28, 351–356. <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/653>